

OBRAZ YARATISHDA ICHKI MONOLOG

(Abduqayum Yo'ldosh asarlari misolida)

Rushana ZARIPOVA

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti

universiteti tayanch doktoranti

rushanazaripova73@gmail.com

Annotatsiya

Adabiyot insonni to'laqonli obraz sifatida tasvirlashni boshlagan davrlardan buyon, adabiy qahramon xatti-harakatlarining asosini tashqi holatlar emas, balki uning ichki ehtiyoji – ruhiy holati tashkil eta boshlagan. Adabiyot so'z san'ati sifatida yaralibdiki, uning bosh mavzusi inson va yana inson bo'lib kelar ekan, yozuvchi badiiy mahorati – taxayyul va tafakkuri imkoniyatlari inson obrazini har tomonlama mukammal yaratishga qaratiladi. Mazkur maqolada obraz yaratishda psixologik tasvirning ahamiyati A.Yo'ldoshev asarlari misolida atroflicha tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: obraz, xarakter, uslub, psixologik tahlil.

Abstract

Since the time literature began portraying the human being as a complete artistic image, the foundation of a literary character's actions has been shaped not by external circumstances, but by their inner needs — psychological state. As literature emerged as an art of the word, with its central theme being and remaining the human being, the writer's artistic mastery — the capacity of imagination and thought — is directed towards creating a comprehensive and harmonious depiction of the human image. This article thoroughly examines the significance of

psychological portrayal in character creation through the example of A. Yuldoshev's works.

Keywords: *image, character, style, psychological analysis.*

Inson obrazini yuksaltirishning eng muhim omili – birinchi navbatda uning botiniy olamini ochib berishdir. Negaki, tashqi olam ta'siri ham inson botinida o'z aksini topadi va bo'y ko'rsatadi. Shu sababdan ham so'z san'ati tarixida o'z ovozigga ega bo'lgan har qanday yozuvchi inson ruhiyatini badiiy talqin etishning turfa xil usul va vositalarini qo'llagan yoki kashf etgan.

Adabiy qahramonlar ruhiyatini ochish, xohish-intilishlari va tutumlarining sabablarini tahlil etish orqali kitobxon ko'ngliga yo'l topish yozuvchilar badiiy mahoratini bildirishi shak-shubhasiz. Inson shaxsiyati jumbog'ini yechishga urinish, hayot mohiyatini anglashga, shaxs ruhiyatini taftish va tahlil qilishga intilish –adabiyotning bosh vazifalaridandir[1:72-74].

Badiiy adabiyotning asosiy vazifalaridan biri inson qalbining nozik qirralarini ochib berish ekan, xususan, badiiy psixologizm – qahramon ruhiy holatining ichki kechinmalari, hissiyotlari va tafakkur jarayonlarini tasvirlash san'atidir. Bu san'at XX asr o'zbek adabiyotida keng rivojlandi. Bu jarayon, ayniqsa, inson qalbi va ichki dunyosini chuqur o'rganish orqali adabiy obrazlarning hayotiy va ishonarli bo'lishini ta'minlab berdi.

Psixologik tasvir usullarini o'rganishda rus va jahon adabiyoti nazariyotchilarining qarashlari muhim ahamiyatga ega. Xususan, V.G. Belinskiy badiiy psixologizmning asosiy tamoyillarini inson qalbining ichki dunyosini tafsilotlar orqali ko'rsatishda deb bilsa, A. Leontev psixologik tasvirning asosida ichki konflikt, hissiy kechinmalar va orzu-umidlar yotishini ta'kidlaydi.[2:47]

Badiiy asarlarda yozuvchi qahramonlar xarakterini ochib berish uchun bir qancha psixologik usullardan foydalanadi. Jumladan, ichki monolog, nutqiy

xarakteristika, detal, assotsiativ tasvir, psixologik tafsilot, psixologik portret va ruhiy holat, dialog va subtekst, orzular va xotiralar obrazlar xarakterini, ularning ruhiy holatini ochib berishga xizmat qiladi.

Bugungi kunda N.Eshonqul, X.Do'stmuhammad, M.M.Do'st, X.Sulton, U.Hamdani, Z.Qurolboy qizi kabi yozuvchilarimiz o'z asarlari bilan o'zbek nasri rivojiga munosib hissa qo'shib kelishmoqda. Yana bir ijodkor borki, uning asarlari keng kitobxonlar e'tirofi va e'tiboriga sazovor bo'lib ulgurgan. Uning o'ziga xos xarakterdagi qahramonlari, sentimental qissalari bugun barchaga tanish. 2012-yilda nashr etilgan "Puankare" si bilan "Puankare bobo" (Erkin A'zam e'tirofi) bo'lgan ijodkor Abduqayum Yo'ldoshdir.

Abduqayum Yo'ldoshev o'z asarlarida insonning ruhiy kechinmalarini, ichki monolog, tafsilot va ramziy detallar orqali jonli va ta'sirchan ifodalaydi. U o'zbek nasrida badiiy psixologizm tamoyillarini samarali qo'llagan yozuvchilardan biri sifatida ajralib turadi. Uning hikoya va qissalarida qahramonlarning ichki kechinma va ziddiyatlari, orzu-umidlari orqali inson ruhiyatining murakkab qirralari yoritiladi.

Yozuvchi A.Yo'ldosh ham ichki monologga o'z qahramonning psixik hayotining eng serto'liq, dramatik oqimini tasvir etayotganda murojaat qiladi. Adibning ichki monologlarida qahramon hayotining ayni paytdagi holati, uning kayfiyati va ruhiy ahvolini yorqin aks ettiruvchi ixcham fikrlari o'z ifodasini topadi. Bu vosita kuchli bir his, oniy bir fikr va lirik hayajon ham bo'lishi mumkin. Buning namunalarini ijodkorning "Alvido, go'zallik...", "Parim bo'lsa", "Muhtalo", "Loy odamlar qavmi", "Puankare" singari hikoyalari, "Sunbulaning ilk shanbasi", "Shoirning muhabbati", "Timsohni ko'z yoshlari" kabi qissalari misolida ko'rishimiz mumkin.

Masalan, "Alvido, go'zallik..." hikoyasida shahardan, o'qishdan qaytgan bola bir yil avval ko'rgan Oysuluv yangasining holatini ko'rib, ko'nglidan shu gap

kechadi: "...Nahot, nahot tirikchilik, bir burda non tashvishlari shunday suluv juvonni bir yil ichida kampirga aylantirgan bo'lsa. Qani men ko'rgan Oysuluv yanganing suluvligi, ibosi? Qani men Oysuluv yanganing ko'zlarida ko'rgan o't? Bugun, ikki paqir sho'r suv uchun jonini jabborga berib talashayotgan, shu suvni olgani uchun o'zini baxtiyor sezayotgan Oysuluv yangani kim, kimlar bu ko'yga soldi... Nahot, nahot endi bir insonning umri shu bilan o'tib ketsa...".[3:136]

Ushbu ichki monologda ijodkor qahramon ruhiyati, kechinmalari va ichki kurashlari orqali insoniy fojining chuqur qatlamlarini ochib bergan. Yu.M. Lotman ichki monologni qahramonning "ichki dunyosini ochib beruvchi badiiy matnning asosiy semiotik komponenti"[4:481] deb ta'riflar ekan, darhaqiqat, bu monolog orqali qahramonning hayrat, iztirob, hamdardlik, tushkunlik kabi turli ruhiy holatlari izchil ochib berilgan.

Abduqayum Yo'ldoshning ushbu ichki monologida voqea kaechayotgan jamiyatning muammolari ham aks etib, tirikchilik, qashshoqlik va ijtimoiy tengsizlik masalalari qahramon kechinmalari orqali ifodalangan.

Yozuvchining o'tkir nigohi odamlarni ularning ruhiyati va faoliyati bilan uzviy bog'liqlikda ko'rar ekan, ayni chog'da tashqi muhitning inson ruhiyatiga, u orqali faoliyatiga ta'sirini ham chuqur his qiladi va tasvirlay biladi. Ijodkorning "Parim bo'lsa", "Tushov", "Puankare", "Quduq", "Sunbulaning ilk shanbasi", "Timsohning ko'z yoshlari" singari hikoya va qissalarida mazkur holatni ko'rishimiz mumkin. Shu bois adib asarlarida qahramonlar ruhiyatining teran tahliliga duch kelamiz, obrazlar xarakteriga nomuvofiq o'rinlarni uchratish qiyin.

Abduqayum Yo'ldoshev o'z asarlarida obraz psixologiyasini yorqin gavdalandirgan yozuvchilardan. Uning asarlarida oddiy insonlar xakteri, ularning tabiati, umuman, sodda, kamsuqum insonlar dunyosi g'oyatda mukammal yoritilgan. Adib yaratgan xarakterlar bir qator o'ziga xos xususiyatlari bilan ko'plab kitobxonlar e'tiborini qozonib kelmoqda.

Xarakter yaratish badiiylilikning o'zak masalasi deb qaralishining boisi badiiy ijodning juda ko'p unsurlarini o'zida jamlashi bilan belgilanadi. Qolaversa, "asar mazmuni xarakter tasviri tufayli hayotiy aniqlik kasb etadi va shu bilan birga bizning hislarimizga ta'sir etish xosiyatiga ega bo'ladi".[5:136] Xarakter va uning psixologiyasi tahlili adabiyotning kamoloti, yozuvchining mahorati darajasini belgilovchi bosh omildir. Darhaqiqat, "Adabiyot -xarakterlar yaratish san'ati" (I.Sulton).

Aksariyat hollarda, yaxshi insonlarning yomon xulqli odamlarga aylanishiga jamiyat, atrof-muhitning salbiy ta'siri sababchi bo'ladi. Bu holatni muallifning "Alvido, go'zallik" hikoyasidagi Oysuluv obrazida ham ko'rishimiz mumkin. Hikoyada adib "go'zallikning barqarorligini, kuch-qudratini emas, aksincha, ojizligini, o'zi tushib qolgan muhitga moslashishga majbur bo'lganligini va bu hodisaning mudhish oqibatlariga olib kelishini o'kinch bilan hikoya qiladi".[6:84]

Yam-yashil bog'-rog'larga burkangan, afsonaviy tog'lar bag'rida ulg'aygan Oysuluv, biyday sahroga Muslimga turmushga chiqqach, xakteri, tashqi ko'rinishi butunlay o'zgarib ketadi. Asar talaba yigit tilidan hikoya qilinadi. Hikoya avvalida "sahro oxir-oqibat baribir sahroga aylanadi" jumllalariga ko'zimiz tushadi. Dastlab, sizot suvlarning yuzaga sizib chiqishi-yu, yerning sho'rlanib qolishi natijasida huvullab qolgan ovul haqida so'z ochilar ekan, negadir hamma yashash uchun qulayroq joyga ko'chib ketayotgan bir pallada Muslim Oysuluvga uylanib, shu ovulga kelin qilib olib keladi. Shunday ham yashash sharoiti og'ir cho'lda Oysuluvdek nozik, ismi jismiga monand qizning ko'nikib ketishi mahol kechadi, albatta. Oysuluvning chiroyi ovul bo'ylab tarqaladi. Marvarid momo (Muslimning onasi)ning quvonchi cheksiz. Yangi kelinchakning go'zalligi bir maqtalsa, uning odob-axloqi ikki barobar gapiriladi. Hamma unga qiziqadi. Keksayu-yosh, maktab o'quvchilari. Hatto, daladan qaytayotgan ishchilar ham

Marvarid momoning uyi tomondan o'tib-qaytadigan bo'lishadi. Xullas, muallif Oysuluv obrazini shu qadar mohirona tasvirlaydi-ki, kitobxon ham beixtiyor bunga qiziqadi. Tasvirlaganda ham "birovlar tili" bilan tasvirlaydi. Quvonch va qayg'u, ezgulik va yovuzlik, zulmat va yorug'lik hamisha yonma-yon bo'lganidek, asar davomida Oysuluvning suluvligiga hasad qiladiganlar ham asta-sekin chiqa boshlaydi. "Cho'l shamolida rosa qoraygan, lablari, qo'llari taram-taram yorilib ketgan, faqat ko'z oqigina yiltirab ko'rinib turadigan qishloq ayollari yangi kelinchakning husni haqidagi shivir-shivirlarga g'ayirlik bilan qarashar, ba'zi shartakilari esa: "Bu nozik oyimcha biz bilan bir hafta ketmon ko'tarib, ishlasin, ana undan keyin ko'ramiz ahvolini", deyishardi....[7:80]

E'tibor qilinsa, hikoyada tasvirlangan go'zallik, avvalo, makon bilan bog'liqdir. Qayerning tabiati go'zal bo'lsa, o'sha yerning odamlari ham chiroyli bo'ladi. Gar-chi batafsil tasvirlanmasa-da, Oysuluv tog'dagi qishloqda tug'ilib, tabiatning so'lim quchog'ida voyaga yetganligi tufayli chiroyli, nazokatli va ko'ngli toza qiz. U kelin bo'lib tushgan qishloq esa sizot suvlari yer sathiga ko'tarilib, sho'rlay boshlagan, hosildorlik kamaygan, ilgari "gurkirab o'sib turgan daraxtlar asta-sekin so'la boshlagan" edi. Bu holat qishloq aholisining qiyofasiga ham o'z nuqsini urgan. Bu yerning erkaklari dag'al, qo'pol, faqat ichishu janjallashishni biladi. Ayollari esa shallaqi, qo'rs, qarg'ish bilan kun o'tkazadi. Ular "cho'l shamolida rosa qoraygan (shunchaki emas!), lablari, qo'llari taram-taram yorilib ketgan (birozgina emas!), faqat ko'z oqigina yiltirab ko'rinib" turadigan darajada "chiroyli" bo'lsalar, Oysuluv aksincha, "atlas ko'ylak-lozim kiygan, yaltirab turgan sochi taqimini o'padigan, oppoq yuzli, kipriklari uzun-uzun, jismi nozikkina" edi.

Bu farq ularning tashqi ko'rinishigagina xos bo'lmay, ichki olamiga ham daxldordir. Shaddod, odamning yuziga tik qarab, ters javob beradigan, og'zidan bodi kirib, shodi chiqadigan qishloq ayollariga zid o'laroq, Oysuluv uyatchan,

birov gapirgan-da “yerga qaragancha iymanib” turadi. U eriga ham, boshqalarga ham har doim “yerdan boshini ko‘tarmasdan” muomala qiladi. Eri Muslim kamsitib, haqorat qilib gapirganda ham, qishloq ayollarining piching gaplarini eshitsa ham indamaydi. Juda jonidan o‘tganda bir chetga chiqib yum-yum yig‘lab oladi, xolos. Gap qaytarish uning uchun uyat. Shu boisdan qishloq “ayollarining shang‘i ovozda bir-birini mensimay gaplashishlari, hatto behayo so‘zlarni bemalol aytib tashlashlarini ko‘rib kalovlanar, bun-day mahallari kiprik qoqmay ayollarga qarab qolar, ammo miq etib og‘iz ochmasdi”.

Asar boshida muallif tasviri berilgan ovulning odamlari haqida ham qisqa, lekin aniq to‘xtalib ketadi. “Ovulimizning aksariyat erkaklari ichishni yaxshi ko‘rishar, shu sabablimi, to‘ylar janjalsiz o‘tmasdi; ayollari esa kun bo‘yi mol-hol tashvishi bilan band edilar. Kechqurunlari, televizorda biron bachkana, uzundan uzoq serial bo‘lib qolsagina ko‘pchilik dasturxon atrofida o‘tirib, shuni tomosha qilishardi”. [7:79]

Birgina shu tasvir bilan butun boshli ovulning “ikki tomchi suv yanglig‘ bir xil o‘tib borayotgan kunlari” yaqqol ochib beriladi. Ovul ayollarini “Cho‘l shamolida rosa qoraygan, lablari, qo‘llari taram-taram yorilib ketgan, faqat ko‘z oqigina yiltirab ko‘rinib turadigan” holga kelib qolishiga esa ularning erkaklari sabab qilib ko‘rsatiladi. Ayollar kun uzog‘i dalada ketmon ko‘tarib qora mehnatda, erkaklar esa o‘sha dala shiyponida aroq ichib, qarta o‘ynash, onda-sonda ayollarga buyruq berib qo‘yish bilan band. Vaholanki, Muslim ham shu yerda ulg‘aygan, shu muhit tarbiyasini olgan. U ham boshqalar qatori ayolini dalaga olib chiqadi.

Asarda Muslim bilan Oysuluvning qanday qilib tanishgani-yu, uzoq bu cho‘lga qanday kelib qolgani haqida hech narsa deyilmaydi. Asosiy e‘tibor, hali hayot lazzatidan qoniqmagan, orzulari olam qadar yosh qalb egalarining gullamasdan xazon bo‘lishi, faqat qora mehnat, dala, ketmon deb umrini o‘tkazayotganiga qaratiladi.

A.Yoʻldoshning ushbu “Alvido, goʻzallik!” hikoyasida badiiy psixologizm qahramonlarning ichki dunyosini chuqur va taʼsirli tarzda ochib berish orqali namoyon boʻladi. Bu hikoyada ham ichki monolog, psixologik portret, mimik-pantomimik harakatlar va boshqa shu kabi xarakterni ochib beruvchi detallarga duch kelamiz.

Hikoya davomida Muslim oʻzining “erkakligini isbotlamoqchi” boʻlib, Oysuluvni dalaga olib chiqishi, uning qoʻliga oʻzidan-da ogʻir ketmonni berib, daladagilar oldida izza qilishi Muslimning xarakterini ochib bersa, Oysuluvning xarakteri erining unga nisbatan qilayotgan sitamlariga javoban lom-mim demasligida koʻrinadi va bu holat uning latofatini yanada oshiradi. Qolaversa, Muslimning Oysuluvga nisbatan munosabati uning nutq psixologiyasi orqali yaxshiroq ochib beriladi. Jarayonga eʼtibor qaratamiz:

“Oysuluv yanga yerga qaragancha iymenib turardi. Shunda Muslim aka zalvorli ketmonni xotiniga tutqazdi va atay(!) qattiq ovozda dedi:

-Shu ketmon seniki, kampir(!). El qatori ishla, eldan qolma. Iloji boʻlsa ishga erta kelib, kech qayt”. “Bu yer sening togʻdagi qishlogʻing emas, ey, paxta qoʻy emas, qirda yurib oʻzidan-oʻzi oʻsavermaydi. Qiyinchilikka chidab ishlasang ishlaganing, boʻlmasa oʻzingdan koʻr, ey...” [7:131].

Shu yoʻl bilan xotin zotini mensimasligini hammaning koʻz oldida isbotlagan Muslimning gerdayib shiypon tomon yoʻl olishi kitobxonning ham biroz gʻashiga tegishi, tabiiy. Aynan nutqiy xarakteristika orqali Muslim va ovulning shunga oʻxshash boshqa erkaklarining qiyofasi ochib beriladi.

Hikoyada muallif psixologik portretdan ham ustalik bilan foydalangan. Adib Oysuluvni *“Bamisoli ketmon koʻtarsa, bas, butun vujudi shuvullab toʻkilib ketadiganday...”*, *“bir qoshiq suv bilan yutib yuborsa boʻlarkan...”* tarzidagi malohatini, *“choʻl shamolida rosa qoraygan, lablari, qoʻllari taram-taram yorilib ketgan, faqat koʻz oqigina yaltirab koʻrinib turgan”* qishloq ayollariga parallel

tarzida qo‘llaydi. Qolaversa, Oysuluv nafaqat jismonan nozik, qolaversa, qalbi ham nozik, boladek beg‘ubor tasvirlanadi. Uning ruhiy holatini “har zamonda ufqqa tikilgancha munis jilmaygan ko‘yi nimalarnidir o‘ylab qolar, aftidan o‘z qishlog‘i, o‘z yaqinlarini eslardi”-deb tasvirlanadi. Keyinchalik ma’lum bo‘ladiki, Oysuluv shig‘ir-pig‘ir” ham yozarkan. Bir safar shunaqa narsalar bitilgan qalingina daftari-yu, bir- ikkita rayon gazetasini ko‘tarib dalaga keladi-yu, baloga qoladi. Yana ayollar g‘iybati. Mashqlar to‘la daftar “xotira daftari”ga aylanadi, nima emish “xotira daftari”ni kim yozadi, birovni degan, erida ko‘ngli yo‘q xotin yozadi-da...

Muallif Oysuluvga nisbatan atrof-muhit munosabatini mahorat bilan shunday tasvirlaydi-ki, asar markazidagi obrazlar xarakteri, ularning psixologiyasi, jumladan, Oysuluv va Muslim xarakteri aynan ovuldagilarning gap-so‘zi va munosabati yordamida o‘zgarib borganligini sezamiz. Shuningdek, hikoya so‘ngigacha kitobxonda “Oysuluv nima qilar ekan?”, “O‘zining tog‘dagi qishlog‘iga ketib qolsa kerak”, – degan savollar paydo bo‘ladi. Lekin muallif hikoya oxirida kitobxonga kutilmagan holatni taqdim etadi. Bu esa hikoyaning yanada qiziqarli bo‘lishiga zamin yaratishi bilan birga, Oysuluvning taqdiri, hayotning beshafqat boshqa o‘zaniga burilib ketgani o‘quvchini sergak torttiradi. Qalban Oysuluvga achinish hissi paydo bo‘ladi. Shunday go‘zallik, latofat sohibasi, beg‘ubor qalb egasining hech qancha vaqt o‘tmasdan tubdan o‘zgarib ketganligi, kutilmagan burilish bo‘ladi. Aynan ana shu holat ham nutqiy xarakteristika orqali ochib berilganki, bu bilan ijodkor maqsadiga erisha olgan

O‘smir yigit tilidan so‘zlab berilgan hikoyada, muallif dastlab Oysuluvning har tomonlama latofatiga shu yoshdagi nigoh bilan boqadi. Oysuluv umr bahorining xushbo‘y chechagi, barcha uchun sevimli “Kumush checha” sifatida tasvirlangan. Lekin, oradan hech qancha vaqt o‘tmasdan “odamni odam o‘zgartirishi”ning yaqqol isboti Oysuluv timsolida ko‘rinadi. U mutlaqo o‘zgargan edi. Salbiy tomonga. Undagi go‘zallik, latofat, bolalarcha beg‘uborlik, kiprik

qoqmay ufqlarga termilib, qalban o'zgacha dunyoga talpingan Oysuluvdan bugun "qop-qoragina, dog' bosgan mushtday yuzini ajin to'rlatgan, sochlari to'zib ketgan, eski xalat kiygan juvon" qolgan edi. Zero, bu o'sha, bir yilgina muqaddam go'zalligi va ma'sumaligi bilan bizni hayratlarga solgan Oysuluv yanga edi...

Xulosa o'rnida aytish lozim, kishi qaltis vaziyatlarda aslidagiday – turli "qoliplar"ga, "shakllar"ga kirmay, moslashmay, boricha ko'rinadi. Sababi shoshilinch holatlarda kishining o'ylab o'tirishga, mulohaza yuritishga, fikrlarini taroziga solib o'lchab ko'rishga imkoni bo'lmaydi. Shu bois ko'ngliga kelganiday, tabiati ko'targaniday ish tutadi. Ko'ngil esa odamning boshqalardan yashirin sirlari saqlanguvchi bir xazina sifatida egasi to'g'risida "aniq ma'lumotlar" beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Матёкубов С. Бадиий психологизм қирралари // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 2006. №4, Б.72-74.
2. Batafsil: Бобохонов М. Ҳозирги ўзбек романлари структурасида психологизм муаммоси. Филол. фан. док. дисс.- Самарқанд, -2022
3. Yo'ldoshev A. "Mubtalo". Hikoyalar. Toshkent- "Yangi asr avlodi"- 2023. B-136.
4. Ю.М. Лотман. «Структура художественного текста». М., 1970. Ст.-481.
5. Султон И. Адабиёт назарияси. Дарслик. Т., "Ўқитувчи"-1986.
6. Солижонов Й. Мўъжизалар сеҳри. Гўзалликнинг турфа ранглари. Кутобда. Тошкент, "Адиб" нашриёти, 2013. 84-бет.
7. Yo'ldoshev A. "Mashaqqatlar osha yulduzlar sari". Hikoyalar. Toshkent- "Yangi asr avlodi"- 2021. 80-b